

Рекомендації кураторам груп для проведення виховних годин з метою вшанування пам'яті жертв Голокосту до 70-річчя трагедії Бабиного Яру

Інформаційні матеріали до Дня пам'яті трагедії Бабиного Яру – 2026

Бабин Яр – місце пам'яті та некрополь близько 100 тисяч цивільних громадян і військовополонених, розстріляних нацистами у 1941–1943 роках. Серед них – євреї і роми, червоноармійці, комуністи, підпільники Організації українських націоналістів, в'язні Сирецького концтабору, «саботажники», порушники комендантської години та навіть пацієнти психіатричної лікарні імені Павлова.

Масовий розстріл євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 року став символом «Голокосту від куль» і нацистської політики масового знищення людей.

Розстріли в урочищі розпочалися відразу після вступу нацистів та їхніх союзників до Києва у вересні 1941 року і відбувалися чи не щоденно до завершення окупації міста.

Найтрагічнішими стали 29–30 вересня, коли вбили майже 34 тисячі євреїв – мешканців Києва. В німецьких донесеннях цю операцію назвали «гросакцією» («велика акція», від нім. Großaktion). Формальним приводом для неї стала радянська диверсія зі знищення Хрещатика 24 вересня.

Нацистська операція в Бабиному Яру 29–30 вересня стала однією з наймасштабніших каральних акцій Другої світової війни. Більшість населених пунктів України мають свої більші чи менші «бабині яри» – місця нацистських розстрілів євреїв та інших жертв.

Виконавцем розстрілів кінця вересня – початку жовтня 1941 року в Бабиному Яру була зондеркоманда 4а під орудою штандартенфюрера СС Пауля Блобеля. Цей нацистський підрозділ здійснив також масові вбивства євреїв у Львові, Рівному, Луцьку, Новограді-Волинському, Житомирі, Білій Церкві та інших містах.

Голокост – важка незагоєна рана в історії України в Другій світовій війні. Жертвами злочину стали близько півтора мільйона українських євреїв. Нацисти знищили їх як соціокультурну й етнорелігійну спільноту.

Пам'ять про трагедію Бабиного Яру попри всі обставини завжди залишалася живою. Перші художні твори на цю тему з'явилися вже в 1941–1943 роках. Художник-етнограф Юрій Павлович щодня робив замальовки олівцем із натури. Першими художніми текстами стали поетичні твори Ольги Анстей та Людмили Титової.

По війні радянський режим замовчував або спотворював пам'ять про жертв, намагався зруйнувати сам яр та навколишні кладовища. Проте це йому не вдалося. Бабин Яр залишався застереженням про небезпеку від ненависті, расизму, міжнаціональної ворожнечі, переслідування та знищення людей за етнічною, політичною, релігійною або іншими ознаками.

Після відкриття й осмислення жахів Голокосту світова спільнота пристала на позицію «ніколи знову», проте геноциди стаються дотепер. Сьогодні в Україні – війна. Рашисти навіть риторику запозичують у нацистів, заявляючи про «розв'язання українського питання», подібно до гітлерівського «розв'язання єврейського питання». Російський так званий «антифашизм» став головною загрозою для євреїв у сучасній Україні та сприяв нарузі над пам'яттю про Голокост: російські війська обстрілюють єврейські цвинтарі, синагоги, навіть Бабин Яр.

Ми побачили жорстокі масові вбивства рашистами чоловіків, жінок, дітей, літніх людей, тварин, тортури – фізичні та моральні, згвалтування. Навіть іноді мали місце намагання спалити тіла, щоб приховати вчинені злочини, як свого часу, відчуваючи наближення поразки, робили нацисти. Відомості зі звільнених Бучі, Ізюма, Маріуполя та інших українських міст і сіл жахають цивілізований світ. Мир, безпека й рівновага в Європі та світі можливі тільки після того, як Україна переможе у війні, а всіх злочинців буде належно покарано.

Історична довідка

Расова доктрина. Нацистська ідеологія засновувалася на расовій теорії, відповідно до якої людство від початку існування розділено на раси, а цінність людини полягає не в її індивідуальних рисах, а в належності до расової групи. Вищою, передовою вважали арійську. Вона від природи наділена правом підкорювати чи знищувати «нижчі» раси, до яких належали і слов'яни, зокрема, й українці. Євреї ж узагалі не вписувалися в нацистську расову піраміду, їх вважали недолюдьми і спочатку розглядали можливість компактно переселити (на територію Польщі – район Кракова, на Мадагаскар чи за Уральські гори).

Друга світова війна, що була наслідком змови двох тоталітарних режимів (нацистського та радянського) перекреслила ці наміри, але створила умови для «остаточного розв'язання єврейського питання». Після того, як Німеччина та її союзники окупували Польщу, Литву, Латвію, Естонію, а також Бессарабію з Буковиною, під владою двох диктаторів опинилося 75 % європейського єврейства (більшість із них не пережила Голокосту).

Голокост кулями в Україні. В окупованому СРСР «акції зачисток» почалися з Галичини. Лише за тиждень в ініційованих нацистами погромах у Львові загинули 6 тисяч євреїв. Усього в таборах і гетто Тернополя, Дрогобича, Борислава, Сколе, Стрия та інших міст убито 610 тисяч євреїв.

На території Наддніпрянської України в 20-х числах липня айнзатцкоманда 5-ї айнзатцгрупи С розстріляла майже півтори тисячі уманських євреїв.

У серпні 1941 року німецькі військові стратили у Кам'янці-Подільському понад 23,5 тисячі місцевих євреїв та євреїв Закарпаття. У травні 1944-го тих євреїв, які залишалися на території Закарпатської України, вивезли до концтабору Аушвіц. Більшість вивезених загинула в газових камерах.

Після окупації Одеси румунські військові розстріляли у відплатних акціях 20 тисяч євреїв. У кінці грудня 1941 року біля Богданівки Одеської (нині – Миколаївської) області знищили понад 40 тисяч євреїв. На українських землях, що увійшли до складу Трансністрії, окупаційна влада теж створила гетто й табори праці. Загалом на цих землях румуни знищили близько 300 тисяч євреїв Бессарабії та Буковини.

Терор в окупованій Україні знищив євреїв як соціокультурну й етнорелігійну спільноту. Жертвами Голокосту стали понад 1 мільйон осіб. Місцями їх наймасовіших страт стали, крім Бабиного Яру (Київ), Богданівка Одеської області – понад 40 тисяч, Дробицький Яр (Харків) – близько 20 тисяч, Кам'янець-Подільський Хмельницької області – 23,6 тисячі, Дальник Одеської області – близько 18 тисяч, урочище Сосонки біля Рівного – понад 17 тисяч жертв.

Бабин Яр. 19 вересня 1941 року війська Вермахту ввійшли до Києва, а наступного дня в Бабиному Яру розстріляли військовополонених (імовірно політпрацівників та, можливо, євреїв). Підлив радянськими диверсантами київської цитаделі та Хрещатика в 20-х числах цього ж місяця став для окупантів зручним приводом звинуватити у скоєному євреїв і провести показову каральну акцію над євреями-заручниками.

28 вересня 1941-го в Києві з'явилися оголошення з наказом усім євреям міста зібратися зранку на розі вулиць Дегтярівської та Мельникова, біля кладовищ.

«Дорога смерті», якою пройшли десятки тисяч людей 29 вересня, пролягала від Лук'янівської площі вулицею Мельникова до перших воріт Єврейського кладовища, далі – на Кагатню (нині – Сім'ї Хохлових), потім по Лагерній (нині – Дорогожицькій). Біля входу до Братського (Воїнського) кладовища відбирали гроші, коштовності, документи, наказували залишати речі й верхній одяг. У кінці Братського кладовища (нині – територія телевежі) люди повертали у прохід між огорожею та краєм яру. Розстрілювали на майже півкілометровому відтинку яру, який починався біля пам'ятника, встановленого 1976 року, а закінчувався за теперішньою станцією метро «Дорогожичі». Людей змушували роздягатися догола, спускатися в яму і лягати долілиць, одні на одних, а вздовж рядів проходили німецькі поліцейські й стріляли в потилицю. До 18-ї години того дня встигли вбити майже 22 тисячі. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на Лагерній. Наступного дня їх чекала така ж доля. Потім сапери підірвали схили, щоб земля засипала тіла, і змусили військовополонених вирівняти дно яру.

Вбивства у Бабиному Яру тривали у кілька етапів.

Перший – щоденні розстріли євреїв, військовополонених, цивільних – тривав із вересня 1941-го до весни 1942 року. Пік припав на 29–30 вересня, коли загинули 33 771 особа.

У «Донесенні про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 року йдеться: *«Загальне число страчених зондеркомандою 4а тепер перевищило 51 000. Крім зондеракції в Києві 28 і 29, для якої були виділені 2 команди поліційного полку «Південь», всі страти, які проводилися до цього часу, ця ЗК здійснювала без будь-якої допомоги. Страчені особи в основному були євреями, найбільшу частину складають політичні функціонери, а також заколотники і грабіжники». Із середини жовтня у Бабиному Яру та його околицях також почалися страти комуністів-підпільників, ромів, душевнохворих, заручників, моряків Дніпровської флотилії.*

Узимку 1941–1942 років на тому місці загинули члени Організації українських націоналістів. «Донесення про події в СРСР» № 164 від 4 лютого 1942 року свідчить: *«У Київській області боротьба проти комуністів все більше трансформується в боротьбу проти національних українських формувань... Конфіскований письмовий матеріал, а також свідчення різних арештованих в останній час прихильників Бандери знову доводять, що прихильників Бандери неможливо залучити до будь-якої позитивної співпраці. Тому лишається тільки повністю знищити цей рух».*

Другий етап – кінець зими 1942 – середина серпня 1943-го. На цей час припадає й створення Сирецького концтабору, який замінив табір на вулиці Керосинній (виник десь у квітні–травні 1942 року, а на кінець окресленого другого етапу припала його евакуація). Його в'язні – численні жертви Бабиного Яру.

З весни 1942 року (можливо, що і взимку) двічі на тиждень сюди привозили на розстріл ув'язнених із тюрми гестапо. До кінця вересня 1943 року основними жертвами Бабиного Яру стали підпільники і партизани, як комуністи, так й українські націоналісти.

Третій, заключний, етап регулярних розстрілів відбувався на тлі знищення трупів у Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 року в'язнями Сирецького концтабору. Паралельно відбувалася евакуація самого табору. Зрозумівши, що в Києві не втриматися, німці почали замітати сліди злочинів. Трупі спалювали навпроти Сирецького концтабору.

18 серпня 1943 року до Сирецького табору доставили групу арештантів із Полтави. До них приєднали ще 100 ув'язнених євреїв із самого Сирецького

табору. Таку команду смертників із 327 осіб закували в кайдани та змусили викопувати трупи, будувати печі з огорожі Лук'янівського і надгробків єврейського цвинтаря, складати в них тіла та дрова і спалювати. В одній такій печі за раз знищували до 2000 жертв. Двічі на тиждень нацисти привозили до Бабиного Яру на страту в'язнів із тюрми СД і спалювали їхні тіла. Всі ці роботи проводилися в режимі цілковитої таємності: територія була оголошена забороненою зоною, обгороджена й засаджена деревами, але сморід і дим розносилися по Києву далеко за межами урочища.

До кінця вересня майже всіх розстріляних спалили, а в'язні заклали останню піч, як вони зрозуміли, для себе. У ніч на 29 вересня 1943 року вони вирвалися на волю, але врятуватися вдалося не більше як двом десяткам сміливців. Саме їхні свідчення згодом дали можливість відтворити історію знищення трупів у Бабиному Яру.

Штандартенфюрер Пауль Блобель, який керував стратами у Києві 1941 року, наглядав і за спаленням останків у 1943-му. Про це він свідчив на Нюрнберзькому процесі: *«Під час мого візиту в серпні я спостерігав за спаленням тіл у загальній могилі під Києвом. Могила була близько 55 м завдовжки, 3 м завширшки і 2,5 м завглибшки. Після того, як верхній шар був знятий, трупи облили горючим матеріалом і підпалили. Прошло близько двох днів, поки могили згоріли до дна. Я особисто пересвідчився, що прогоріло все до самого дна. Після цього могила була засипана, і так майже всі сліди були заметені».*

У жовтні 1943 року в Бабиному Яру німці ще розстріляли киян, які ухилилися від виконання наказу про повне виселення з міста. Останній розстріл відбувся 4 листопада 1943-го, а за два дні до Києва увійшла Червона армія.

Виконавці злочину. Охоронні й поліційні функції для забезпечення стабільності окупаційного режиму виконували охоронні дивізії Вермахту, структури поліції безпеки та СД і формування німецької і так званої «української допоміжної» поліції. Разом із Вермахтом у місті з'явилися представники айнзатцгрупи СД. Вони мали очищати армійські тили від «небезпечних елементів» і придушувати рух спротиву. «Відповідальною» за Київ була айнзатцгрупа С, зокрема, зондеркоманда 4а. Разом із ними прибув штаб головнокомандувача СС і поліції «Росія-Південь» та два батальйони поліцейського полку «Південь». Згодом у Києві з'явилася айнзатцкоманда 5. Саме ці підрозділи СС та поліції здійснювали масові розстріли євреїв у Бабиному Яру.

Жертви Бабиного Яру. Головними жертвами нацистів у Бабиному Яру стали євреї, які становили більш як половину страчених. Упродовж двох років німецької окупації тут розстрілювали й групи людей, і окремих осіб, які з тих чи інших причин вважалися ворогами нацистів.

Серед перших жертв – військовополонені. Їх розстрілювали вже наступного дня після вступу німців до Києва. У першу чергу євреїв та політкомісарів. У січні 1942 року нацисти стратили кілька десятків полонених моряків Дніпровської флотилії.

У Бабиному Яру загинуло щонайменше 150 ромів. Крім того, ромські табори було знищено на тодішніх околицях – у Святошині та на Березняках.

З середини жовтня 1941 року неподалік Кирилівської церкви почали страчувати пацієнтів психіатричної лікарні імені Павлова.

Репресій зазнали й українські націоналісти. Першочергово представники похідних груп. У вересні 1942 року почалися арешти серед учасників націоналістичного підпілля і тривали до останніх днів німецької окупації. З усіх українських земель найбільших жертв ОУН зазнала в Києві – не менше 600 осіб.

У жовтні 1941 року почалися арешти членів підпільних райкомів КП(б)У. Тільки до кінця 1941-го арештували понад 50 керівників залишеного в місті підпілля. Всього ж до кінця німецької окупації Києва загинуло близько 617 осіб.

Праведники Бабиного Яру

Порятунок євреїв у роки нацистської окупації Європи став предметом вивчення у Державі Ізраїль. Національний інститут пам'яті Катастрофи і Героїзму Яд Вашем 1963 року затвердив критерії для отримання почесного звання «Праведник народів світу». Праведниками визнаються неєвреї, які, ризикуючи життям, рятували євреїв під час Голокосту. Всіх, хто був причетний до порятунку, нагороджують медалями й дипломами, на їхню честь висаджують дерева на Алеї Праведників, їм призначають довічні пенсії.

У СРСР знищення євреїв під час Другої світової війни замовчувалося. Наслідком цього стало й те, що рятівники з цих територій (включно з УРСР) опинилися поза практиками вшанування. На момент розпаду Радянський Союз посідав 17-те місце серед країн, звідки походили Праведники народів

світу. Активні пошуки жителів України – рятівників євреїв розпочалися лише з жовтня 1988 року, коли запрацювало Київське товариство єврейської культури та його перша структура – фонд «Пам'ять Бабиного Яру». Фонд спрямував зусилля на пошук праведників в Україні. У квітні 1989-го він затвердив звання Праведник Бабиного Яру і Праведник України. На 1 січня 2021 року відомі імена 2673 Праведників з України (4 місце серед країн, у яких встановлено факти порятунку).

Праведники – це цивільні беззбройні жителі окупованих територій. Серед них люди різних національностей – українці, росіяни, поляки, білоруси, татари, вірмени, греки й німці. Вшановуючи Праведників, мусимо пам'ятати, що їхні вчинки – не лише факти порятунку людей чи цілих сімей, а й ризик власним життям, життям рідних, включно з малолітніми дітьми або старими батьками.

Історії 190 праведників (у тому числі православного священника Олексія Глаголева та його родини, котрі першими з українців отримали звання «Праведник народів світу») зібрано в [Банку портретів](#), розробленому в межах проєкту «Українці-рятівники. Марафон історій». Мета цього проєкту Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та Українського інституту національної пам'яті – зібрати на одному електронному ресурсі біографічні довідки, фото, документи, відео про українців, які під час Другої світової війни рятували євреїв, ромів та інших жертв нацизму.

Перелік матеріалів Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про Бабин Яр

Тема збереження та відновлення пам'яті щодо подій, пов'язаних із Голокостом і трагедією Бабиного Яру, зокрема, є важливою для політики історичної пам'яті України. Тому Українська держава та інститут надають великого значення належному увічненню пам'яті її жертв, рішуче засуджують прояви антисемітизму в українському суспільстві та докладають зусиль для вшанування українців, які рятували євреїв на території України під час Голокосту. Свідченням цього є ухвалення Кабінетом Міністрів України [постанови «Деякі питання призначення і виплати довічних державних стипендій для громадян України, які рятували євреїв на території України під час Голокосту в роки Другої світової війни, та про визнання такими, що втратили чинність, постанов Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 139 і від 9 серпня 2017 р. № 568»](#) від 8 вересня 2021 року № 935, робота над [Концепцією комплексного розвитку \(меморіалізації\) Бабиного Яру](#), щорічне проведення відповідних жалобних і популяризаційних заходів.

Важливим тематичним інформаційним ресурсом інституту та Громадського комітету «Бабин Яр» є веб-сторінка [«Бабин Яр: людина, влада, історія»](#). Ресурс містить архівні документи, кінохроніку, наукові статті, присвячені історії Бабиного Яру від кінця XVIII до початку XXI століття.

Окремо пропонуємо матеріали інтерактивної виставки [«Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»](#). Виставка має українську та англійську версії, супроводжується відеоекскурсією українською. Крім того, вчителям буде корисно ознайомитися з [інтерактивною версією збірника навчально-методичних розробок-занять](#) на основі віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Ресурс розроблено Українським центром вивчення історії Голокосту та інститутом.

Допоміжну роль можуть відіграти матеріали [виставки «Українська Друга світова»](#), зокрема, її стенди «Голокост. Бабин Яр та «остаточне розв'язання єврейського питання» та «Українці – Праведники Народів Світу».

Спільно з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» та Посольством Ізраїлю в Україні Український інститут національної пам'яті встановив у Бабиному Яру інформаційно-навігаційні стенди івритом, українською, англійською мовами. Стенди містять мапу території заповідника з позначеними на ній пам'ятниками та пам'ятними знаками й розповідають про трагедію Бабиного Яру, сам заповідник та сучасну меморіалізацію жертв Бабиного Яру в Україні.